Laima Rapšytė

Frazeologizmų vertimo bėdos

Įvairių kalbų tiesioginės reikšmės žodžiai yra skirtingos semantinės struktūros ir valentingumo, atlieka skirtingas stilistines funkcijas. O ką jau kalbėti apie žodžius, vartojamus perkeltine reikšme? Todėl versti frazeologizmus — pastovius ir vaizdingus žodžių junginius su nauja vientisa reikšme — labai keblu. Visų pirma dėl žodynų stokos: iki šiol neturime leksikografiškai aprašytos lietuvių kalbos frazeologijos (J. Paulausko „Lietuvių kalbos frazeologijos žodynas", išleistas 1977 m., tą spragą nelabai užpildo). Laimė, ji gražiai atsispindi mūsų kalbos lobyne — išėjusiuose akademinio lietuvių kalbos žodyno tomuose. Svajojame apie dvikalbius prancūzų—lietuvių, anglų—lietuvių, vokiečių—lietuvių frazeologijos žodynus, bet kol kas neturime paties būtiniausio rusų—lietuvių frazeologijos žodyno, taip pat rusų—lietuvių kalbos žodyno, atitinkančio, sakysime, mūsų amžiaus leksikografijos lygį. Bet jokiame žodyne nebus užfiksuoti visi galimi frazeologizmų funkcionavimo kontekste atvejai, juoba kad frazeologizmai dažnai būna polisemiški, neretai pasitaiko ir frazeologinių homonimų. Vertėjas turi atpažinti frazeologizmą tekste, nesupainioti jo su laisvu žodžių junginiu, suvokti ir perteikti jo reikšmę, vaizdingumą, stilistinę funkciją.

Frazeologizmai ypatingus santykius įgyja kontekste, lingvistiniu požiūriu suprantamame kaip „formaliai užfiksuotų sąlygų, kuriose vienareikšmiškai atsiskleidžia kokio nors kalbos vieneto turinys, visuma" *(V. Kolšanskis)*. Tačiau grožinės literatūros, t. y. meninės kalbos, vertėjas turi neišleisti iš akių ir vaizdinio-semantinio (V. Vinogradovo terminas) konteksto, nes, anot A. Čičerino, literatūros kūrinio kalbos studijavimas vaisingas tada, kai nuo bet kokio fonetinio ar gramatinio reiškinio, nuo kablelio arba taško tyrinėtojas skverbiasi į idėjos ar vaizdo gelmes. Geras frazeologizmo ir konteksto abipu-

sės priklausomybės, frazeologizmo stilistinės funkcijos suvokimas lemia tikslų jo vertimą.

Vis dar pasitaiko, kad frazeologizmas vertėjo neatpažįstamas, palaikomas laisvu žodžių junginiu. Nors tokių absurdiškų situacijų, kaip chrestomatinis pavyzdys apie negrų poeto L. Hjuzo eilėraščio „Black Maria" vertimą į rusų kalbą, vargu ar dar pasitaiko. Mat vertėjas suprato pavadinimą kaip laisvą žodžių junginį ir išvertė eilėraštį apie lyrinio herojaus meilę Juodajai Marijai. O frazeologizmas *black Maria* reiškia kalėjimo furgoną (plg. prancūzų *panier à salade*). L. Hjuzo eilėraščio tema — socialinė.

Analogiškas atvejis — F. Triufo filmo „Les 400 coups" pavadinimo vertimas. Mes matėme filmą „Keturi šimtai smūgių"; matyt, toks pavadinimas atėjo iš pažodinio rusiško vertimo. O frazeologizmas *faire les quatre cents coups* (paprastai jis atlieka veiksmažodžio funkciją) reiškia „ištvirkauti, netvarkingai, palaidai gyventi". Vartojimo įtvirtintos, panašios klaidos nebeištaisomos. Laimė, nesuprastas frazeologizmas negalėjo iškreipti filmo prasmės, kaip atsitiko su L. Hjuzo eilėraščiu.

Lietuvių skaitytojui vargu ar suprantamas posakis *jautis ant liežuvio* V. Hugo romane „Žmogus, kuris juokiasi": *Il ne put répondre un mot. El il pensa à part lui: Bos in lingua. L'homme interdit a un boeuf sur la langue.— Jis negalėjo pratarti nė žodžio. Sau vienas pagalvojo: Bos in lingua. Suglumusiam žmogui jautis ant liežuvio.*

Frazeologizmas *avoir un boeuf sur la langue (avaler sa langue, se mordre la langue)* reiškia tą patį, kaip *laikyti (turėti) liežuvį už dantų, liežuvį nusikąsti, kaip liežuvį prarijęs.* Iš jų bent vienas čia visiškai tiktų. Ir vaizdas iš dalies būtų išlaikytas, ir reikšmė. Vertėją, matyt, suklaidino tai, kad autorius tekste pagret duoda lotynišką posakį ir prancūzišką frazeologizmą, kuris yra šio posakio pažodinis vertimas (atėjęs kaip kalkė į prancūzų kalbą per lotynų kalbą iš graikų kalbos).

Pjero Daninoso knygos knibždėte knibžda frazeologizmų, kurie ironiškai charakterizuoja juos vartojantį, stereotipiškai mąstantį vidutinį prancūzą. Štai dialogas iš „Majoro Tompsono užrašų":

— *Je te balancerais tout ça! Un bon coup de torchon!... <...>*

— *Ils ne pensent qu'à s'en mettre pleines les poches!*

— *L'assiette au beurre!*

— *Et les voyages aux frais de la princesse...*

— *Tvirtos rankos... Nauja šluota gerai šluoja! <...>*

— *Jiems tik rūpi prisikimšti kišenes!*

— *Už dyką pinigą ima!*

— *O tos kelionės princesės lėšomis...*

Frazeologizmas *coup de torchon* šnekamojoje prancūzų kalboje reiškia valymą iš esmės, iš panagių, iš pašaknų. Autorius išjuokia miesčionišką prancūzų opoziciją valdžiai. Lietuviškas priežodis *Nauja šluota gerai šluoja* savo prasme neatitinka prancūziško frazeologizmo (plg. *paimčiau šluotą, pagalį; duočiau velnių; parodyčiau, kur pipirai auga* ir kt.). Frazeologizmas, išreikštas substantyvine eliptine konstrukcija, kuri irgi turi stilistinį krūvį, išverstas priežodžiu, pilnuoju predikatyviniu sakiniu, matyt, dėl spalvingo, metaforiškai pavartoto žodžio „šluota". Frazeologizmo *s'en mettre pleines les poches* vertimas *prisikimšti kišenes* visiškai atitinka originalą semantiniu, vaizdo ir stiliaus požiūriu. O prancūziškas substantyvinis frazeologizmas *l'assiette au beurre* reiškia „šilta vietelė"; vertime predikatyvinė konstrukcija *už dyką pinigą ima* mintį lyg ir perteikia, bet nutrina vaizdą. Ir ketvirtas šios mažos teksto atkarpėlės frazeologizmas *aux frais de la princesse*, kuris reiškia *iš kito kišenės*, matyt, buvo suprastas kaip laisvas junginys ir išverstas pažodžiui — *princesės lėšomis;* toks vertimas lietuviui skaitytojui neperteikia nei prancūziško frazeologizmo reikšmės, nei vaizdo, nei stiliaus.

Keliauti princesės lėšomis, žinoma, kur kas geriau, nei mokytis „Ekolio Normalinėje mokykloje" (originale, matyt, būta *Ecole Normale* — Pedagoginė mokykla) ar, kaip esame skaitę periodikoje, kas rytą su Marseliu Prus-

tu bėgioti prie „Moris stulpelio" *(colonne Morris* — afišų stulpas Paryžiuje). Arba vis dar pasitaikanti jau išgarsėjusi kalkė *„iki lemputės"* vertimuose iš rusų kalbos.

Kitas pavyzdys iš A. Franso romano „Pingvinų sala": *Pour moi, je vous reponds que je ne mettrai pas mon drapeau dans ma poche.*

Frazeologizmas *mettre son drapeau dans sa poche*, vartojamas šnekamojoje kalboje, reiškia „slėpti savo pažiūras, atsisakyti savo pažiūrų". Lietuviškame tekste matome pažodinį vertimą: *O aš užtikrinu jus, neslėpsiu savo vėliavos kišenėje*, kurį suvokiame kaip naujadarą — prancūziško frazeologizmo kalkę.

Prancūzų literatūros lietuviškuose vertimuose pastebima teksto gražinimo, puošimo tendencija. Įvedama spalvingų žodžių kur reikia ir kur nereikia, įvairiausių sinonimų, kai prancūzų autorius nė nebuvo manęs varijuoti išraiškos priemonių; neretai autonominis ir stilistiškai neutralus žodis verčiamas spalvingu frazeologizmu arba menko stilistinio intensyvumo frazeologizmas — labai ryškiu. Dar vienas pavyzdys iš V. Hugo romano:

Gwynplaine, quoique terrifié, avait fait jusqu'à ce moment — là à peu près bonne contenance. Le cri du patient: „C'est lui!" le bouleversa. Ce: „Greffier, écrivez", le glaça.— Gvinplenas, nors ir baisiausiai persigandęs, iki šiol dar šiaip taip valdėsi. Bet kankinamojo riksmas: „Tai jis" išmušė jį iš vėžių. O išgirdus, kad raštininkui liepiama užrašinėti, kraujas sustingo jo gyslose.

Lietuviškai labai gražiai skamba, bet ką daryti su kalbos ekonomijos principu? Antra vertus, prancūzų kalba — analitinė, sąvoka retai išreiškiama vienu žodžiu, bet kai jau pavartotas vienas žodis, gal ir nevertėtų jo plėsti, skaidyti.

Neretas ir priešingas atvejis: frazeologizmas išyra, išvertus jį bespalviu, nevaizdingu, kone neutraliu žodžių junginiu. Pavyzdys iš A. Franso romano „Pingvinų sala":

Ce ne serait pas long, poursuit l'homme de mer. En un tournemain je vous débarrasserais de cet animal... Mais en ce moment, j'ai d'autres chiens à fouetter... Je me suis flanqué une forte culotte au bac. Il faut que je trouve une grosse somme.— Aš ilgai nesiterliočiau,— tęsė toliau jūros vilkas.— Akies mirksniu išvaduočiau jus nuo šito tipo... Bet šiuo metu man ne tas galvoj... Aš kiaurai prasilošiau. Turiu sumedžioti stambią sumą.

Pirmojo išskirtojo žodžių junginio vertimui tiktų ankstesnioji pastaba apie teksto gražinimą. Mat *l'homme de mer* yra neutralus analitinis žodis, atliekantis grynai komunikatyvinę funkciją, kurio ekvivalentas (ne atitikmuo!) prancūzų kalboje yra *le marin* — „jūreivis", „jūrininkas". Bet kiti du labai vaizdingi frazeologizmai vertime praranda visą savo ekspresyvumą. Lietuviškame variante veikėjo nebecharakterizuoja jo kalba, neperteikia grubumo, pasitikėjimo savim, jūreiviškos spalvingos kalbos. Tai neutrali inteligento kalba: tekste sušvelnintas ir paverstas *„tipu" cet animal* — „galvijas", „gyvulys". Užuot sakius *aš kiaurai prasilošiau* (čia nutrinta frazės pabaiga), visiškai tiktų kad ir *likau be kelnių per tą bakarą* — iš dalies net vaizdas atitiktų prancūziškąjį.

Bene sunkiausia versti frazeologizmus, kuriuose itin ryškios abi — leksinė ir frazeologinė — reikšmės. Jos ryškios, žinoma, bet kokioj metaforoj — tuo ir grindžiamas tropas, bet pasitaiko atvejų, kad autorius, siekdamas stilistinio efekto, tam tikrame kontekste pabrėžia leksinę reikšmę idiomatiškumo sąskaita.

Štai pavyzdys. Andre Morua novelėje „Vakarienė pokaštonais" įrėmintos trys novelės: jos pasakojamos restorane vakarieniaujant mažame draugų būrelyje. Trečiojoje novelėje kalbama apie dvi konkuruojančias gaujas, kurios šeimininkavo Paryžiuje. Vienos gaujos vadas nušauna priešininką, radęs jį savo meilužės lovoje. Tačiau leisdamasis laiptais jis sumoja, kad galėtų būti prancūzų teismo išteisintas už žmogžudystę „iš aistros". Todėl sugrįžęs nušauna ir savo mylimąją. „L'esprit de l'escalier",— reziumuoja išgirstąją istoriją vienas vakarienės dalyvis. Frazeologizmo *l'esprit de l'escalier* reikšmė — „pavėluota mintis, reakcija"; „gudrus po laiko", „šaukštai popiet". Bet leksinis frazeologizmo komponentas *l'escalier* šiame kontekste tiesiogiai nurodo veiksmo vietą

ir šiek tiek modifikuoja frazeologizmo semantiką — „išmintis, gimusi laiptuose"; „geriau vėliau negu niekad". Autorius tyčia pabrėžia frazeologizmo pažodiškumą, leisdamas personažui sąmojingai įvertinti situaciją. Lietuviškame vertime pasakius „išmintis, gimusi laiptuose", dingsta stilistinis frazeologizmo atspalvis, nes, veikiamas konteksto stiliaus ir turinio, „iširo" pats frazeologizmas.

Šiame epizode iš P. Daninoso knygos „Majoro Tompsono užrašai" kalbama apie tai, kaip kenčia paryžiečiai, atvykus svečiams iš užsienio, šiuo atveju — švedams, kuriuos reikia „visur vedžioti".

Les étrangers ont quelquefois des idées fixes. Gunnar voulait ses Catacombes. Allez donc faire perdre le nord à un Suedois!

Perdre le nord — reiškia „išklysti iš kelio", „pamesti galvą". Čia vėl keblu versti frazeologizmą dėl žodžio *nord* — „šiaurė". Švedija šiaurėje nuo Prancūzijos, tuo pagrįstas žodžių žaismas. Šiuo atveju verčiant nukentėjo leksinė reikšmė, bet išlaikytas idiomatiškumas ir stilius.

Užsieniečius kartais apima idées fixes. *Gunarui truks plyš duok katakombas. Pamėginkite kad gudrus išmušt iš vėžių švedą!*

Keblu versti grynai prancūziškus frazeologizmus, atėjusius į kalbą iš literatūros, ypač su tikriniais vardais.

V. Hugo „Vargdieniuose" yra pavartotas frazeologizmas *le* [*proverbial*] *quart d'heure de Rabelais.*

Frazeologizmas *le quart d'heure de Rabelais* įėjo į bendrinę kalbą iš anekdoto apie Rable. Yra keletas to anekdoto variantų, užrašytų XVII, XVIII ir XIX amžiuje; jo esmė tokia. Rable, grįždamas iš Romos į Paryžių, įstrigo vienoje Liono smuklėje, nes buvo be skatiko kišenėje. Tada rašytojas sugalvojo gudrų planą veltui parkeliauti namo. Savo kambaryje jis išdėliojo paketėlius su užrašais „nuodai karaliui", „nuodai karalienei", „nuodai dofinui" ir t. t. Smuklės šeimininkas, pamanęs, kad Rable koks sąmokslininkas, įdavė jį sargybai, ir šis buvo nugabentas į Paryžių. Karaliui patikusi jo „nuodytojo" išmonė, ir jiedu smagiai pavakarieniavę. Frazeologizmo reikšmė — „laikas, kai reikia atsiskaityti, apmokėti sąskaitą (neturint pinigų)", o platesne prasme — šiaip bet

kokia kebli, nemaloni situacija. Frazeologizmas individualizuotas įterptu būdvardžiu *proverbial* — „virtęs priežodžiu; visiems žinomas". Lietuviškai taip ir išversta — „Rable ketvirtis valandos".

Knygos tekste frazeologizmas pažymėtas žvaigždute, o išnašoje paaiškinta: *Rable ketvirtis valandos* — „atsiteisimo momentas". Aiškinimo išnašoje praktika vis dėlto ima nebeatitikti šių dienų vertimo reikalavimų. Taigi ar versti pažodžiui, ar ieškoti lietuviško atitikmens? Ir vienas, ir kitas sprendimas turi savo ir už, ir prieš. Mat lietuvių frazeologija remiasi daugiausia nacionaliniais vaizdais. Joje mažai kalkių (dabar gausėja). O į prancūziską dirvą lietuviškų akėčių neperkelsi. Kadangi vertėjo užduotis supažindinti skaitytoją su prancūzų kultūra, jos lobiais, gal ir teisinga palikti tekste „Rable ketvirtį valandos" ir išsamiai jį paaiškinti knygos pabaigoje, juoba kad pats Hugo labai mėgo panašius ekskursus. Vertėjas, vadovaudamasis nuojauta ir patirtim, turi pasirinkti geriausią kiekvienu konkrečiu atveju variantą, nelaukdamas, kol bus apibendrinta frazeologizmų vertimo patirtis ir sukurta teorija.

R. Rolano romane „Žanas Kristofas" pavartotas frazeologizmas *le paysan du Danube.* Valstietis nuo Dunojaus, Lafonteno pasakėčios herojus,— paprastas kaimo žmogus, atnešęs Romos senatui Dunojaus krašto gyventojų skundą dėl imperijos vietininkų priespaudos. Papiktinęs visus savo išvaizda, jis susilaukė didžiausios pagarbos dėl savo taurumo, proto, iškalbos. Lietuviškas vertimas „netašytas bernas" ne visiškai atitinka prancūziškąjį frazeologizmą ir semantikos, ir stiliaus požiūriu, nes frazeologizmo reikšmė, šiaip ar taip, išreikšta pirmąja pasakėčios eilute,— „nereikia spręsti apie žmogų iš jo išorės", maždaug „ne viskas auksas, kas auksu žiba", nors, įsitvirtinęs prancūzų kalboje, šis posakis vartojamas kalbant apie žmogų, kuris piktina klausytojus savo atvirumu. Ar palikti citatą iš Lafonteno, kurį privalo žinoti žmogus, besidomįs literatūra? Ar rasti įvaizdį, atitinkantį lietuvišką pasakymą?

Paprasčiau versti frazeologizmais tapusias tikrinio vardo perifrazes. Pavyzdžiui, tame pačiame veikale metafo-

riška Bethoveno vardo perifrazė su kilmės nuoroda *l'ours de Bonn* visiškai teisingai išversta *Bonos lokys*. Bet ir čia pasitaiko nelygumų. Štai V. Hugo „Vargdieniuose" ne kartą matysime Napoleono vardo perifrazę *l'ogre de Corse*. Į lietuvių kalbą ji verčiama tai „Korsikos pabaisa", tai „Korsikos siaubūnas". Sudėtinga Napoleono figūra buvo įvairiai vertinama XIX amžiaus literatūroje. Nesuskaičiuojamos perifrazės, kuriomis jis buvo charakterizuojamas nelygu jų kūrėjų pažiūros ir paties Napoleono veikla, gyvenimo kreivė. Vienos iš jų įsitvirtino bendrinėje kalboje, tapo frazeologizmais, kitos liko individualiais posakiais. Verčiant tokio tipo frazeologizmus, matyt, labai svarbu kuo tiksliausiai perteikti jų reikšmę, nes klaida gali iškreipti turinį, pvz., *le vainqueur d'Austerlitz (d'Iéna, de Marengo) — le vaincu de Waterloo; le héros de Brumaire — l'ogre de Corse* ir t. t. Pastarąjį frazeologizmą sudaro metafora *l'ogre* — „žmogėdra (pasakų), rajūnas, besotis" ir t. t., ir kilmės nuoroda — korsikietis: *Korsikos žmogėdra*. Gerai ir *Korsikos pabaisa*, ir *Korsikos siaubūnas*, tik nereikėtų vienų iš jų imti tekste į kabutes ir varijuoti, ypač tame pačiame kūrinyje.

Antikos mitologija ir krikščionybė, antikinė literatūra ir biblija yra gausūs prancūzų frazeologijos šaltiniai. Tokių frazeologizmų suvokimas ir vertimas reikalauja gero klasikinio išsilavinimo, didelės erudicijos. Didelė tų frazeologizmų dalis yra internacionalūs. *Le lit de Procruste — Prokrusto lova, la corne d'abondance — gausybės ragas, le talon d'Achille — Achilo kulnas, victoire à la Pyrrhus — Piro pergalė, fruit défendu — uždraustas vaisius, s'en laver les mains — nusiplauti rankas, l'enfant prodigue — sūnus paklydėlis* ir daugelis kitų yra labai įsigalėję dabartinėje bendrinėje lietuvių kalboje. Bet nemaža yra šios rūšies frazeologizmų, kurie neįsiliejo į lietuvių kalbą, ir jų perteikimas reikalauja didžiulio vertėjo atidumo. Štai tame pačiame R. Rolano romane yra frazeologizmas *la vierge folle*. Jis į prancūzų kalbą atėjo iš biblijos. Vienoje Mato evangelijos parabolėje pasakojama apie dešimtį paikų ir dešimtį protingų mergaičių, kurios buvo pakviestos į vestuves. Paikosios nešėsi žibintus, bet nepasiėmė aliejaus ir todėl nebuvo įsileistos. Lietuviškai

taip ir išversta „. . . paikąją mergaitę". Prancūzui šis vaizdas — *vierges folles et vierges sages* yra visiškai aiškus, bet mūsų vertėjui, ypač jaunam, *la vierge folle* gali nesukelti jokių aliuzijų. Tada jis supras frazeologizmą kaip laisvą žodžių junginį ir išvers pažodžiui „. . . pamišusią mergelę", kaip ir atsitiko senajame „Žano Kristofo" vertime.

Kadangi literatūrinis vertimas yra meninės kūrybos forma, čia svarbiausia, kaip ir apskritai kūryboje, vertėjo talentas, kalbos mokėjimas, įsigilinimas, intuicija. Bet ko verta intuicija be kuo tiksliausios informacijos, kuri įgyjama darbu, mokantis, nuolat studijuojant abi kalbas — iš kurios verčiama ir į kurią verčiama. Gyvosios kalbos reikia mokytis visą gyvenimą.

1979